

УДК 37.015

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2023.91.18>

Дороніна Т. О., Кульбач Л. М.

НЕФОРМАЛЬНА ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА: ЇЇ РОЛЬ ТА МІСЦЕ В ПРОЦЕСІ ДЕМОКРАТИЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена визначенню ролі й місця неформальної освіти у формуванні правових знань, соціальної та громадянської компетентностей, стимулюванні й розвитку громадянської відповідальності та активності українців, становленні їх ціннісних орієнтирів та демократичних переконань. У ході дослідження доведено, що громадянська освіта відіграє важливу роль у розбудові демократичного суспільства в Україні, і неформальна освіта у цьому контексті має не меншу цінність, ніж формальна. З'ясовано місце громадянської освіти в системі загальної середньої освіти. Акцентовано увагу на роль органів влади та державних інституцій, які мають створювати умови для здобуття знань, у процесі заохочення здобувачів освіти до отримання знань і компетентностей засобами всіх видів освіти: формальної, неформальної та інформальної.

Розкрито поняття «неформальної освіти» як гнучкої форми організації освітнього процесу завдяки наповненню його інноваційним змістом та новими педагогічними технологіями. У роботі привернута увага до того, що в країнах ЄС неформальна освіта сприймається роботодавцями на рівні з формальною. Водночас відмічено сплеск неформальної освіти в Україні, її поширення та вплив на різні соціально-вікові та професійні групи українців протягом останніх років, чому посприяли й законодавчі зміни, зокрема закон України «Про освіту дорослих» (2022).

Констатовано, що громадянська освіта стоїть окремо серед форм та видів неформальної освіти. У ході проведеного дослідження питання неформальної громадянської освіти та її розвитку в Україні у вітчизняній педагогічній думці, аналізу висвітленої на онлайн-платформах діяльності громадських організацій, які є суб'єктами неформальної громадянської освіти, зроблено висновок, що громадянська освіта – це не тільки досягнення певного рівня знань і компетентностей у цій галузі (як здобувачами освіти, так і громадянами впродовж життя), а й сприяння розвитку у них критичного мислення й медіаграмотності, формування національної самосвідомості, громадянської позиції, активності й відповідальності.

Ключові слова: освіта, громадянська освіта, неформальна освіта, виховання, освіта дорослих.

Рухаючись у напрямку демократизації та євроінтеграції, педагогічна та наукова спільноти України працюють над виробленням нових підходів до громадянської освіти населення. На сьогодні рівень громадянської культури українців загалом характеризується браком знань про власні права й відповідальність за їх дотримання, недостатнім рівнем зацікавленості у розв'язанні суспільних проблем, у певній мірі пасивним ставленням до ухвалення спільних рішень громади. Попри це зазначимо, що, починаючи з Революції Гідності, збройного конфлікту на Сході України та повномасштабного вторгнення росії на територію України, спостерігається підвищення рівня громадянської активності, грамотності та свідомості українців, що рухає Україну на шляху відстоювання та розбудови демократичного суспільства. Освітня галузь покликана крок за кроком, від простого до складного, формувати та розвивати громадянські компетентності здобувачів освіти, пропагувати демократичні цінності, розвивати активну життєву позицію громадян та формувати їх високу громадянську активність. Від того, наскільки у випускника школи будуть сформовані громадянські цінності та компетентності, буде вироблене бажання брати активну участь у громадському житті, у виборчих процесах та розуміння власної причетності й впливу на прийняття рішень від місцевого до загальнодержавного і світового рівня, залежить завершення демократичних трансформацій у нашому суспільстві. Для досягнення очікуваного результату ресурсів формальної освіти недостатньо через завантаженість навчальних програм основами фундаментальних наук, академічними дисциплінами, брак часу, різносторонність виховного процесу тощо. Тож реалізацію завдання надання населенню правової та громадянської освіти, формування громадянських цінностей і компетентностей поза межами формальної освіти покладено на неформальну освіту.

Дослідженням питань неформальної громадянської освіти в Україні впродовж останніх років займалися та продовжують займатися такі вітчизняні науковці, як О. Василенко, Ю. Деркач, С. Зінченко, Н. Коляда, О. Кравченко, Л. Легка, Р. Миленкова, Л. Москаленко, О. Огієнко, Н. Павлик тощо. Зокрема, Н. Павлик вивчає неформальну освіту як складову системи освіти України; В. Легка узагальнює особливості, переваги та недоліки неформальної освіти; Н. Коляда та О. Кравченко розкривають роль соціальної молодіжної роботи як засобу неформальної громадянської освіти через досвід українських закладів вищої освіти; Р. Миленкова артикулює практичну соціальну діяльність учнів загальної середньої школи як доповнення до навчального курсу «Громадянська освіта». Л. Москаленко звертає увагу на відсутність ґрунтовних соціологічних досліджень стосовно можливостей неформальної освіти задовольнити потреби споживача освітніх послуг. Звернення до робіт вчених доводить значний інтерес сучасних вчених до різних аспектів неформальної освіти, яка, за слушним зауваженням О. Василенко, переважає освіту формальну, а отже потребує детального розгляду, зокрема в щодо проблем громадянської освіти.

Актуальність проблеми пов'язана з процесами євроінтеграції України на шляху розбудови демократичного суспільства, у якому рівень громадянської освіти населення відіграє важливу роль. Беручи до уваги європейський досвід із громадянської освіти, зокрема щодо твердження про рівноправність неформальної освіти з іншими формами освіти, що дозволяє людині самореалізовуватися впродовж життя (Меморандум неперервної освіти Європейського Союзу від 2000 року [2]), українське суспільство рухається в даному напрямку системно й послідовно, при цьому використовуючи як формальну, так і неформальну освіту. Водночас варто зазначити, що розвиток неформальної освіти в Україні відбувається подекуди хаотично, що об'єктивно зумовлює доцільність вивчення, осмислення і творчого використання прогресивних ідей вітчизняного та зарубіжного досвіду у розбудові неформальної громадянської освіти.

Мета статті – дослідити роль та місце неформальної освіти в стимулюванні громадянської відповідальності та активності українців, їх правової грамотності, формуванні ціннісних орієнтирів та демократичних переконань, реалізації соціальної політики, демократизації суспільства тощо.

Розвиток демократичного суспільства на засадах дотримання прав і свобод громадян, рівності, свободи, національної єдності є стратегічним вектором розвитку України. Реалізація «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні» (2021 р.), потребує активізації комплексних заходів, спрямованих на підвищення громадянської освіти населення. Метою, визначеною в Стратегії, є «створення сприятливих умов для розвитку громадської ініціативи та самоорганізації, формування та діяльності інститутів громадянського суспільства, налагодження взаємодії між громадянами, згаданими інститутами та органами державної влади, органами місцевого самоврядування, у тому числі для реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина, задоволення суспільних інтересів, забезпечення громадської участі у прийнятті та реалізації владних рішень» [11]. У документі зазначено, що влада має не тільки уникати втручання в роботу громадянських інститутів, а й сприяти їх діяльності, ґрунтуючись на твердженні – «жодних рішень для громадянського суспільства без громадянського суспільства» [11].

На нашу думку, саме неформальна освіта (як одна з форм організації сучасної освіти) якнайкраще відповідає зазначеному підходу державної політики України, що суголосно Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства й освіти з прав людини в рамках Рекомендації CM/Rec (2010)7 Комітету Міністрів Ради Європи. У документі відзначено позитивний досвід європейських країн у розбудові демократії в Європі протягом першого десятиліття ХХІ ст., чому сприяла неформальна освіта. Зокрема, засобами неформальної освіти відбувалося інформування громадян ЄС про належне їм право на свободу, пересування й перебування на території ЄС, стимулювання їхньої активності, просування політики згуртованості та зміцнення зв'язків між країнами ЄС. У контексті нашого дослідження важливим є твердження, що «формальні, неформальні та інформальні види освіти є однаково цінними» [17].

Досліджуючи вагомість та роль неформальної освіти у розвитку громадянської освіти в Україні, варто насамперед визначити її місце в загальній системі освіти. Закон України «Про освіту» (стаття 8, пункт 1) декларує, що громадянин України «реалізує своє право на освіту впродовж життя шляхом формальної, неформальної та інформальної освіти». Органи влади мають створювати «умови для розвитку суб'єктів освітньої діяльності, що надають відповідні освітні послуги», у той же час заохочувати здобувачів освіти до навчання засобами всіх видів освіти [14].

Беручи до уваги, що формальною освітою опікуються державні, комунальні, корпоративні та приватні заклади освіти й установи за визначеними державними стандартами, розглянемо, що таке неформальна освіта та які суб'єкти освітньої діяльності її забезпечують, відповідно до Закону України «Про освіту» та поглядів сучасних вітчизняних науковців.

У статті 8, пункт 3 Закону України «Про освіту» зазначено, що «неформальна освіта – це освіта, яка здобувається, як правило, за освітніми програмами та не передбачає присудження визнаних державою освітніх кваліфікацій за рівнями освіти, але може завершуватися присвоєнням професійних та/або присудженням часткових освітніх кваліфікацій» [14]. Вона є доповненням (рідше альтернативою) формальної освіти здобувача освіти й може тривати впродовж усього життя. Вона доступна людині будь-якого віку, може бути різною за тривалістю, може не мати спрямованої структури. Серед видів неформальної освіти – курси підвищення кваліфікації, професійні курси та система тренінгів, онлайн курси, стажування в певних галузях, громадянська освіта.

Актуальність неформальної освіти та різноманітність її форм зумовили звернення до неї з боку вітчизняних вчених. Зокрема Н. Коляда та О. Кравченко характеризують поняття «неформальна освіта» як діяльність поза формальною освітою, освоєння умінь і навичок, необхідних для соціальної та економічної активності громадян, що «бере на себе корегувальну і компенсаторну функції» [7, с. 74]. Як гнучку організаційну систему, що наповнює формальне навчання актуальними інноваціями, додатковими ресурсами для набуття особистого, професійного, соціального досвіду та формування професійної компетентності майбутніх фахівців, розглядає неформальну освіту Н. Павлик. [13, с. 5].

Ми поділяємо думку О. Василенко, що, «на відміну від системи формальної освіти, яка досить консервативна і вимагає дуже багато часу і зусиль для перебудови і змін, неформальна освіта, як механізм і як інструмент системи освіти, набагато динамічніша, оскільки передбачає інваріантність, швидко реагує на запити суспільства в цілому і кожної людини зокрема» [2, с. 3]. Неформальна освіта реалізує як короткострокові

завдання (набуття певних навичок та компетентностей), так і довготривалі (розвиток певних якостей, додаткова освіта). «Під неформальною освітою, – вказує дослідниця, – сьогодні розуміють будь організоване навчання, здійснюване за межами системи формальної освіти, яке його доповнює, забезпечуючи освоєння тих умінь і навичок, які необхідні для професійного та особистісного розвитку соціально та економічно активної людини. Ця освітня діяльність структурована, вона має освітню мету, певні часові рамки, інфраструктурну підтримку і відбувається усвідомлено» [2, с. 4].

Отже, неформальна освіта у сучасному науковому дискурсі розглядається передусім як гнучка форма організації освітнього процесу завдяки наповненню його інноваційним змістом та новими педагогічними технологіями, що сприяє створенню безбар'єрного освітнього середовища та є привабливою для різних верств суспільства (суб'єктів освітнього процесу) завдяки організаційній варіативності та змістової наповненості.

Стосовно суб'єктів неформальної освіти маємо зазначити наявність у сучасній науці декількох класифікацій. Зокрема, Н. Павлик виокремлює суб'єкти неформальної освіти у дві великі групи: 1) представники соціальних і професійних груп ризику, які потребують соціалізації та соціальної адаптації через відсутність у них можливості доступу до системи формальної освіти з суб'єктивних і об'єктивних причин (низьке матеріальне забезпечення, територіальна віддаленість, наявність особливих потреб тощо); 2) особи з високим рівнем індивідуальних пізнавальних потреб, які прагнуть здобути додаткову лінгвістичну, правову, психологічну, педагогічну, комунікативну, економічну, професійну підготовку без підтвердження документом про опанування державними стандартами. «Неформальний рівень організації системи освіти розвивається як інноваційний, додатковий, громадський; включає освітню діяльність позаінституційного характеру; характеризується орієнтованістю на потреби, суб'єктивністю, децентралізованістю, індивідуалізованістю, добровільністю» [12, с. 31].

Отже, наведені вище розуміння неформальної освіти та її суб'єктів дозволяють розглянути варіанти реалізації її громадянського складника.

Зазначимо, що громадянська освіта стоїть окремо серед форм та видів неформальної освіти. Вітчизняні та зарубіжні дослідники визначають вагомий потенціал неформальної освіти для формування лідерських якостей, громадянських цінностей молоді; роль та місце неформальної освіти в стимулюванні громадянської відповідальності, реалізації соціальної політики, демократизації суспільства; розвитку громадянського суспільства шляхом залучення місцевих спільнот до соціального діалогу, особистісного розвитку й самореалізації [13, с. 11]. Це підтверджує цінність усіх видів освіти (формальної, неформальної та інформальної) у розрізі громадянської освіти, що задекларована у Хартії Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини [17].

У країнах ЄС неформальна освіта сприймається роботодавцями на рівні з формальною. Її розвитку, зокрема неформальній громадянській освіті, сприяють міжнародні організації – ООН, ЮНЕСКО, Європейський Союз, Рада Європи та інші. В Україні, попри те, що громадянська освіта в загальній системі освіти посідає чільне місце, на сьогодні не існує визначених стандартів її неформального складника. Проте є перші спроби у цьому напрямку. Провайдерми неформальної освіти можна вважати такі організації, як Українська Академія Лідерства (пропонує річну програму між загальною і вищою освітою у поєднанні з масштабними соціальними проектами), Національна програма з прав людини «Розуміємо права людини» (містить комплексні навчальні тренінги з прав людини та наставництво для активістів, вчителів, молоді, журналістів та інших цільових груп); ГО Studena (проводить програми з соціальної адаптації ветеранів, гендерної рівності та культурного розвитку), Prometheus (надає безкоштовний онлайн-доступ до курсів університетського рівня; одним із напрямів є громадянська освіта), «Інша Освіта» (пропонує неформальні навчальні програми та семінари з питань громадянської активності, критичного мислення, побудови діалогу, місцевої історії та активізації сільської молоді), Міжнародний центр неформальної освіти, Національна програма «Молодіжний працівник» (програма для молодіжних працівників забезпечує навчальну базу для роботи з молоддю відповідно до Європейської рамки компетенцій) тощо.

Слідом за Л. Москаленко відмічаємо сплеск в Україні неформальної освіти, її поширення та вплив на різні соціально-вікові та професійні групи населення протягом останніх років. Цьому сприяли зміни на законодавчому рівні. Так, 09.02.2022 р. уряд підтримав проект Закону «Про освіту дорослих», що став першим кроком до формування якісної освіти впродовж життя з урахуванням економічних, соціальних та культурних потреб суспільства. У той же час, як зазначає вчена, «незважаючи на динамічний розвиток неформальної освіти, майже критичним є відсутність соціологічних досліджень, спрямованих на ряд проблем, які існують в даній сфері, а саме: вивчення та аналіз потреб споживача освітніх послуг, аналіз їх можливостей щодо залученості до навчального процесу; вивчення провайдерів у сфері неформальної освіти, аналіз якості їх послуг; дослідження можливостей та перспектив міжсекторальної співпраці» [10, с. 16].

Досліджуючи стан неформальної громадянської освіти в Україні, її суб'єктів, зміст, форми, формат, Я. Боренько прийшла до висновку, що багато провайдерів працюють на місцевому рівні з конкретними питаннями громадянської освіти, спираючись на вже існуючі програми або розробляючи власні. З-поміж них – місцеві та регіональні громадські організації, у тому числі молодіжні та студентські, які проводять заходи на відкритому повітрі, фестивалі, форуми та семінари, а також використовують нові коворкінг-центри та/або бібліотеки [1].

У контексті визначеної проблематики нами було проведено власний аналіз онлайн-платформ, що заслуговують на увагу завдяки контенту та практичній діяльності тих громадських організацій, які вони презентують. До сфери їх діяльності входять правозахисні, освітні, інформаційні, просвітницькі та волонтерські заходи. За словами однієї з організаторок Відкритого Університету Майдану Ю. Тичківської, «місією ініціативи було забезпечити інтелектуальну революцію в головах людей через донесення нових знань, досвіду та ідей, і ще – надихати» [16]. Переважна більшість цих організацій почала свою діяльність під час Революції Гідності, коли в свідомості українців стався вибух, що призвело до переоцінки цінностей. Революція Гідності вивела на Майдан сотні тисяч людей. Було започатковано чимало волонтерських ініціатив. Згодом ці об'єднання переросли в організовані групи, центри, організації.

Зокрема, компанія з виробництва та трансляції медіа «Babylon'13» – об'єднання операторів, сценаристів, кінорежисерів, які з листопада 2013 р. і дотепер відзняли серію фільмів про протистояння на Майдані, анексію Криму, війну на Сході України, добровольчі батальйони, АТО, повномасштабне вторгнення. На сайті «Него.ua» розміщено короткі фільми про простих українців-героїв: добровольців, активістів, волонтерів, військових тощо [16].

Місією Центру Громадських Свобод є становлення прав людини, демократії та солідарності в Україні та регіоні ОБСЄ задля утвердження людської гідності. Центром створена група громадського спостереження «OZON», яка здійснює контроль за діяльністю правоохоронних органів та судів на різних рівнях, за забезпеченням свободи мирних зібрань. До проєктів залучається активна молодь. Безкоштовна освітня платформа «Київська школа прав людини і демократії» пропонує відкриті лекції, тренінги, конференції, навчання, курси, дискусії про права людини, демократію, правозахисну діяльність [16]. Заслужує на увагу діяльність Київського HUB прав людини, який створений для підтримки нових та існуючих правозахисних та освітніх ініціатив [16].

Євромайдан SOS – це самоорганізована ініціатива, сформована як відповідь на збройний розгін студентського протесту на Майдані Незалежності 30.11.2013 р. з метою забезпечення, у першу чергу, правової допомоги учасникам протестів, що переслідуються. З часом до кола діяльності об'єднання увійшов моніторинг порушень прав людини на окупованих територіях Сходу України та Криму. Діяльність Євромайдану SOS активізувалася після повномасштабного вторгнення росії 24 лютого 2022 року [16]. Наразі цією організацією ведеться різнопланова медійна діяльність та робота на місцях, що пов'язана з захистом прав людини та просвітництвом: документування та верифікація фактів на місцях скоєння воєнних злочинів; консультування та психологічна підтримка людей, постраждалих від окупантів; сприяння поверненню українців, незаконно вивезених на територію росії; формування бази даних про незаконні затримання зникнення українців на окупованих територіях тощо. Важливим є мотиваційний відеопроєкт «Правозахисники на війні», який розповідає про те, як змінилося життя активних діячів за права людини після повномасштабного вторгнення росії [16].

«Реанімаційний пакет реформ» (РПР) – це коаліція провідних громадських організацій та експертів України, які об'єдналися, щоб просувати та імплементувати реформи: судову, антикорупційну, економічну, освітню, енергетичну, охорони здоров'я, медійну, культурну. 07.03.2014 р. громадські активісти, експерти, журналісти та науковці об'єдналися під час Революції Гідності, щоби перетворити енергію протесту на енергію реформ, і щоби справжні зміни в Україні стали невідворотними. За цей період РПР підготовлено низку необхідних законодавчих ініціатив, під тиском РПР були ухвалені справді революційні закони, що торкалися антикорупційних питань, питань суспільного мовлення, відновлення довіри до судової системи та системи освіти. З 2015 р. коаліція РПР – це вже об'єднання громадських організацій, а не окремих експертів. У 2019 – громадська спілка «Коаліція Реанімаційний Пакет Реформ» офіційно зареєстрована, засновниками якої виступили 25 організацій. Загальну місію ініціатива бачить у реформуванні країни. Тому це і є платформа для активних людей, які знають і прагнуть реформувати країну [15].

Психологічна кризова служба. 30.11.2013 р. київський психолог Володимир Погорілий організував групу психологів, які консультували учасників Майдану, членів їх сімей, дітей, надавали посильну допомогу майданівцям. Так були створені мобільні бригади, куди входили психолог, психіатр, психотерапевт та священник. Мобільні бригади знімали напругу, тривожність, агресію в суспільному колі, допомагали людям в безпорадності, в налагодженості стосунків з рідними. На сьогодні організація нараховує близько 500 спеціалістів, які працюють в 20 містах України. Серед донорів організації – «Карітас Україна», посольство Франції, канадсько-українська фундація, Фонд Східної Європи, благодійний фонд «Відродження», благодійний фонд «Розвиток України», міжнародна організація «Мальтійський орден» та інші [4].

Громадська організація «Ініціатива Е+» займається організацією надання медичної допомоги пораненим з часу Євромайдану і дотепер в Україні та закордоном, а також оздоровленням дітей [6].

На головній сторінці Відкритого університету Майдану (ВУМ) – «Ми за революцію не лише на вулицях, а й у наших головах» [5]. У листопаді 2013 р. групою активних студентів було створено освітню платформу на Майдані Незалежності, де щодня перебували тисячі людей, зокрема студенти та молодь. Так, зусиллями студентів Києво-Могилянської бізнес-школи та Київської школи економіки з'явилася перша дистанційна платформа громадянської освіти. Спочатку були лекції про лідерство, цінності і візію майбутнього України, про історію, освіту та роботу медіа. Заняття проводилися за участю відомих поетів та письменників [3].

На сьогодні в рамках неформальної освіти на дистанційній платформі ВУМ пропонується система курсів із громадянської освіти, що надають відповідні знання та розвивають громадянські компетентності. Різноманітність тематики курсів, які проводить ВУМ, на нашу думку, говорить про багатоманітність складників громадянської освіти, що пропонується сьогодні суб'єктами неформальної освіти в Україні.

Висновки. Дослідження питання неформальної громадянської освіти та її розвитку в Україні у вітчизняній педагогічній думці, аналіз висвітленої на онлайн-платформах діяльності громадських організацій, що є суб'єктами неформальної громадянської освіти, дозволив нам дійти такого висновку.

По-перше, сьогодні громадянська освіта – це не тільки навчання та громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей; це навчання принципам та видам залученості громадян в суспільних та політичних процесах; розвиток та соціалізація особистості, формування її національної самосвідомості, громадянської позиції, загальної культури, світоглядних орієнтирів, дослідницьких та аналітичних навичок та професійних якостей, а це ще й розвиток критичного та креативного мислення, фінансова грамотність та медіаграмотність, вироблення здатності не піддаватись медійним маніпуляціям.

По-друге, неформальна освіта має не меншу цінність і вагомість у громадянській освіті, ніж формальна.

По-третє, неформальна освіта практичною спрямованістю дає можливість навчання молоді тому, як жити за умов сучасної держави, як дотримуватися її законів, але водночас і не дозволяти владі порушувати їхні права, домагатися від неї здійснення їхніх правомірних потреб, як бути громадянином демократичного суспільства, як змінювати своє життя, будувати щасливе майбутнє власними зусиллями.

Проведене дослідження дозволяє стверджувати найбільшу ефективність громадянської освіти саме в умовах неформальної освіти, завдяки її організаційним та змістовим особливостям.

Використана література:

1. Боренько Я. Громадянська освіта в Україні. URL: http://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education
2. Василенко О. Розвиток системи неформальної освіти дорослих в умовах соціально-економічної кризи. URL: <http://surl.li/dmbbk>
3. Виросли на Майдані. Волонтерські ініціативи два роки потому. *Українська правда. Життя*. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/02/8/207741/>
4. Вісник Психологічної кризової служби України. URL: <https://www.facebook.com/Psychological.Crisis.Service.Ukraine/>
5. ВУМ online, Відкритий Університет Майдану. URL: <https://www.facebook.com/vum.org.ua>
6. Ініціатива Е+. URL: <https://www.facebook.com/helpEplus/>
7. Коляда Н., Кравченко О. Молодіжна робота як засіб неформальної громадянської освіти. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. Вип. 1(19) 2019. С. 72–79.
8. Легка В. Неформальна освіта в Україні: особливості, переваги, недоліки. *Український інтерес*. URL: <https://uain.press/blogs/neformalna-osvita-v-ukrayini-osoblyvosti-perevagy-nedoliky-1063599>
9. Миленкова Р. Неформальна громадянська освіта молоді через партиципативні мистецькі практики. *Фізико-математична освіта*. 2021. Том 29. № 3. С. 13–17.
10. Москаленко Л. Неформальна освіта в Україні, вимір можливостей. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 2019. № 13. С. 14–19.
11. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : затв. Указом Президента України від 07.09.2021 р. № 487/2021. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 27.09.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>
12. Павлик Н. П. Неформальна освіта у системі освіти України. ISSN Online: 2312-5829. *Освітологічний дискурс*. 2016. № 2 (14). С. 27–37.
13. Павлик Н. П. Теорія і практика організації неформальної освіти майбутніх соціальних педагогів : монографія. Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2018. 527 с.
14. Про освіту : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. *Законодавство України* : база даних / Верхов. Рада України. Дата оновлення: 24.09.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
15. Реанімаційний пакет реформ. URL: <https://rpr.org.ua/>
16. Центр громадських свобод. URL: <https://ccl.org.ua/ru/tools/ozon-3/>
17. Хартія Ради Європи з освіти для демократичного громадянства та освіти з прав людини : Рекомендація CM/Rec(2010)7 та Пояснювальний меморандум. Київ : Основа, 2017. 44 с.

References:

1. Borenko Ya. Hromadianska osvita v Ukraini [Civic education in Ukraine]. URL: http://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/11/171108_citizenship-education
2. Vasylenko O. Rozvytok systemy neformalnoi osvity doroslykh v umovakh sotsialno-ekonomichnoi kryzy [Development of the system of non-formal education of adults in the conditions of socio-economic crisis]. URL: <http://surl.li/dmbbk>
3. Vyrosly na Maidani. Volonterski initsiatyvy dva roky potomu. *Ukrainska pravda. Zhyttia* [They grew up on the Maidan. Volunteer initiatives two years later. Ukrainian Pravda. Life]. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2016/02/8/207741/>
4. Visnyk Psykholohichnoi kryzovoi sluzhby Ukrainy [Bulletin of the Psychological Crisis Service of Ukraine]. URL: <https://www.facebook.com/Psychological.Crisis.Service.Ukraine>
5. VUM online, Vidkrytyi Universytet Maidanu [VUM online, Maidan Open University]. URL: <https://www.facebook.com/vum.org.ua>
6. Initsiatyva E+ [E+ initiative]. URL: <https://www.facebook.com/helpEplus/>
7. Koliada N., Kravchenko O. (2019) Molodizhna robota yak zasib neformalnoi hromadianskoi osvity [Youth work as a means of informal civic education]. *Problemy pidhotovky suchasnoho vchytelia*, (19). S. 72–79. [in Ukrainian]

8. Lehka V. Neformalna osvita v Ukraini: osoblyvosti, perevahy, nedoliky. Ukrainyskyi interes [Non-formal education in Ukraine: features, advantages, disadvantages. Ukrainian interest]. URL: <https://uain.press/blogs/neformalna-osvita-v-ukrayini-osoblyvosti-perevahy-nedoliky-1063599>
9. Mylenkova R. (2021) Neformalna hromadianska osvita molodi cherez partytsypatyvni mystetski praktyky [Informal civic education of youth through participatory art practices]. *Fyzyko-matematychna osvita*. Tom 29. № 3. S. 13–17. [in Ukrainian]
10. Moskalenko L. (2019) Neformalna osvita v Ukraini, vymir mozhlyvostei [Non-formal education in Ukraine, measurement of opportunities]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia sotsiologichna*. № 13. S. 14–19. [in Ukrainian]
11. Natsionalna stratehiia spryiannia rozvytku hromadianskoho suspilstva v Ukraini na 2021–2026 roky : zatv. Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 07.09.2021 r. № 487/2021 [National strategy for promoting the development of civil society in Ukraine for 2021-2026: approved. By Decree of the President of Ukraine dated September 7, 2021 No. 487/2021]. *Zakonodavstvo Ukrainy : baza danykh / Verkhov. Rada Ukrainy*. Data onovlennia: 27.09.2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/487/2021#Text>
12. Pavlyk N. P. (2016) Neformalna osvita u systemi osvity Ukrainy [Informal education in the education system of Ukraine]. *ISSN Online: 2312-5829. Osvitohichnyi dyskurs*. № 2 (14). S. 27–37. [in Ukrainian]
13. Pavlyk N. P. (2018) Teoriia i praktyka orhanizatsii neformalnoi osvity maibutnykh sotsialnykh pedahohiv : monohrafiia [Theory and practice of organizing informal education of future social pedagogues: monograph]. *Zhytomyr: ZhDU im. I. Franka*. 527 s. [in Ukrainian]
14. Pro osvitu : Zakon Ukrainy vid 05.09.2017 r. № 2145-VIII [On education: Law of Ukraine dated September 5, 2017 No. 2145-VIII]. *Zakonodavstvo Ukrainy: baza danykh / Verkhov. Rada Ukrainy*. Data onovlennia: 24.09.2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
15. Reanimatsiinyi paket reform [Reanimation package of reforms]. URL: <https://rpr.org.ua/>
16. Tsentri hromadskykh svobod [Center for Civil Liberties]. URL: <https://ccl.org.ua/ru/tools/ozon-3/>
17. Khartiia Rady Yevropy z osvity dlia demokratychnoho hromadianstva ta osvity z prav liudyny. Rekomendatsiia CM/Rec(2010)7 ta Poyasnivulnyi memorandum (2017) [Council of Europe Charter on Education for Democratic Citizenship and Human Rights Education. Recommendation CM/Rec(2010)7 and Explanatory Memorandum]. *Kyiv : Osнова*. 44 s. [in Ukrainian]

Doronina T., Kulbach L. Informal civic education: its role and place in the democratization process of society

The article is devoted to determining the role and place of non-formal education in the formation of legal knowledge, social and civic competences, stimulation and development of civic responsibility and activity of Ukrainians, formation of their value orientations and democratic beliefs. The research proved that civic education plays an important role in building a democratic society in Ukraine, and informal education in this context has no less value than formal education. The place of civic education in the general secondary education system has been clarified. Attention is focused on the role of authorities and state institutions, which should create conditions for acquiring knowledge, in the process of encouraging education seekers to acquire knowledge and competences by means of all types of education: formal, informal and non-formal.

The concept of "informal education" is revealed as a flexible form of organization of the educational process thanks to its filling with innovative content and new pedagogical technologies. The work draws attention to the fact that in EU countries informal education is perceived by employers on an equal footing with formal education. At the same time, the surge of non-formal education in Ukraine, its spread and impact on various social, age and professional groups of Ukrainians in recent years was noted, which was also facilitated by legislative changes, in particular the Law of Ukraine "On Adult Education" (2022).

It was established that civic education stands alone among the forms and types of non-formal education. In the course of a study of the issue of informal civic education and its development in Ukraine in the national pedagogical opinion, analysis of the activities of public organizations that are subjects of informal civic education highlighted on online platforms, it was concluded that civic education is not only the achievement of a certain level knowledge and competences in this field (both by education seekers and lifelong citizens), but also by promoting their development of critical thinking and media literacy, formation of national self-awareness, civic position, activity and responsibility.

Key words: education, civic education, non-formal education, upbringing, adult education.